

Nadir Məmmədli

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

(NORMA, NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
SAHƏLƏRİ VƏ
NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR)

*Hər kəs
öz dilinin
altındadır*

Hə. Əli

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

NADİR MƏMMƏDLİ

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**

**(NORMA, NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ SAHƏLƏRİ VƏ
NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR)**

(Dərslik)

II cild

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
07 yanvar 2020-ci il tarixli F-10 sayılı əmrinə
əsasən ali məktəblərin bütün ixtisasları üçün
dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2022**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İstítutunun Elmi Şurasının 16 noyabr 2022-ci il tarixli
iclasının (protokol №9) qərarı ilə çap olunur

Redaktor və ön sözün müəllifi:

Nizami Cəfərov
akademik

Rəyçilər:

Rafael Hüseynov
akademik

Rüfət Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aysel Qəribli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nadir Məmmədli

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (*norma, nitq mədəniyyəti sahələri və nitqə verilən tələblər*). Ali məktəblərin bütün ixtisasları üçün dörslik, II c., Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 512 səh.

Bu ciddə norma, nitq mədəniyyəti sahələri və nitqə verilən tələblərdən bəhs olunur. Norma tarixi hadisədir, onun sabitliyi şifahi, yazılı ədəbi dilin və nitq mədəniyyətinin formallaşmasını təmin edir, toxunulmazlığa və universallığa deyil, kommunikativ məqsədə uyğunluğa meyillidir, dildə qadağası yox, seçim imkanıdır, dil quruculuğu üçün ictimai kommunikativ təcrübə prosesində möhkəmlənmiş və ənənəvi elementlərin – dil daşıyıcılarının nitqində sabitləşən, müəyyən dövr ərzində ədəbi dildə məcburi (qanuni) sayılan linqvistik hadisələrin məcmusudur.

Nitq mədəniyyəti dil vasitələrinin elə bir seçimi və təşkilidir ki, müəyyən şəraitdə dil normalarına, ünsiyyət etikasına riayət etməkla qarşıya qoyulmuş kommunikativ vəzifələrin yerinə yetirilməsində böyük səmərə verir.

ISBN 978-9952-8384-5-9

© Nadir Məmmədli, 2022

Ön söz

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyinə nail olunduqdan sonra dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin qorunub inkişaf etdirilməsi üçün tarixi əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi ki, onların ən azı üç istiqamətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır: 1) Azərbaycan dilinin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə siyasi, ictimai və mədəni nüfuzunun yüksəldilməsi; 2) Azərbaycan dilçiliyi sahəsində aparılan araşdırılmaların dil haqqındaki elmin müasir tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə çatdırılması; 3) cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrində Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin təmin edilməsi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə nəzarətində olmuş hər üç istiqamət üzrə çox geniş müzakirələr aparılmış, çox mühüm qərarlar qəbul edilmiş, fərman və sərəncamlar verilmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi dil quruculuğu məsələsinə həmişə milli dövlət quruculuğu prosesinin üzvi tərkib hissəsi kimi baxmışdır. Azərbaycan Prezidentinin Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı bu sözlərlə başlanır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq

edilməsi və sərbəst inkişafi üçün münbət zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir”.

Fərman müstəqil respublikada dövlət dilinin genişmiqyaslı tətbiqi ilə bağlı elm, təhsil və mədəniyyət təşkilatları qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələr müəyyən etdi ki, onlardan biri də nitq mədəniyyətinin inkişafı idi. Çox keçmədi ki, ali məktəblərdə bu fənnin tədrisi üçün ardıcıl tədbirlər görülməyə başladı. Doğrudur, ilk programlar, dərs vəsaitləri mövcud tələblərə - istər elmi, istərsə də mütodiki baxımlardan – lazımı səviyyədə cavab vermirdi, lakin təxminən iyirmi illik axtarışlar səmərəsiz qalmadı. Və cəsarətlə deyə bilərik ki, bu gün ali məktəb tələbələrimizin sərəncamında kifayət qədər uğurlu nitq mədəniyyətinə dair program, dərs vəsaiti və dərsliklər vardır.

Professor Nadir Məmmədlinin fundamental “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyinin 2020-ci ildə nəşr olunmuş birinci cildi Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni; mədəniyyət, dil və nitq anlayışları; Azərbaycan və azərbaycanlılar; natiqlik sənətinin qısa tarixi; Azərbaycan folkloru və nitq mədəniyyəti kimi mühüm – fənnin mənimsənilməsi baxımından, bir növ, mövzuları əhatə edirdi. Müəllif göstərirdi ki, dərslik (ümumən, fənn) “dil praktikasında ədəbi dilin inkişaf tarixini və yekunlarını, qrammatikanı, üslubiyyatı, nəzəri və praktik cəhətdən dilçiliyin nisbətən yeni sahələrini (linqvopraqmatika, linqvokulturologiya, sosiolinqvistika, linqvopsixologiya və s.) əhatə

edir. Dilçiliyin bu istiqaməti danişiq və nitq mədəniyyətinin linqvistik düşüncə ilə qovuşduğudur: bütün dil və nitq əlamətləri, eyni zamanda nitq mədəniyyətinə bütün istinadlar norma anlayışı müstəvisində həyata keçir və mədəni dəyər kimi qəbul olunur. Bu elmin əsas vəzifələrindən biri dəyişən normaları zahiri və dil faktoru baxımından proqnozlaşdırmaqdır”.

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyinin ikinci cildi, əsasən, məhz norma probleminə həsr olunmuşdur.

Dil haqqındaki elmin hüdudlarını (və daxili quruluşunu) müəyyən etmiş Ferdinand de Sössür təlimi dil, nitq və nitq fəaliyyəti hadisələrini fərqləndirməklə “norma”, “nitq mədəniyyəti” (hətta ənənəvi “ritorika”) anlayışlarına da aydınlıq gətirdi. Dahi dilçi, hər şeydən əvvəl, sübut etdi ki, dil – sistemdir, nitq isə tarixən dəyişən normadan, daha doğrusu, normalardan ibarətdir. –: “Ədəbi dil” adı altında biz yalnız ədəbiyyatın dilini deyil, daha ümumi mənada... bütövlükdə bütün ictimai kollektivə xidmət edən, üzərində işlənmiş dili anlayırıq”.

Sössürdən sonra ədəbi dil, onun normaları (və nitq mədəniyyəti) problemlərilə daha çox Praqa funksional dilçilik məktəbi məşğul olmuş və bu sahədə, doğrudan da, mükəmməl bir nəzəriyyənin əsaslarını yaratmışlar ki, bu günə qədər öz aktuallığını nəinki qoruyub saxlamaqda, eyni zamanda inkişaf etməkdədir. Xüsusilə “kodlaşdırma” ya “norma” dan ayrı baxılmasından irəli gələn bir sıra müzakirə məqamlarının meydana çıxması buna misal ola bilər.

“Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə göstərilir ki, “ədəbi dilin xüsusi xarakteri onun oynadığı rolda, o cümlədən xalq dili ilə müqayisədə qarşısına qoyulmuş tələblərin yerinə yetirilməsində təzahür edir; ədəbi dil mədəni həyatı

və sivilizasiyanı əks etdirir". Bu zaman "mədəni həyat və sivilizasiya"nın a) elmi, fəlsəfi və dini; b) siyasi və sosial; c) hüquqi və inzibati "praktika"sı və ya hərəkatı nəzərdə tutulur. Və əlavə olunur ki, "ədəbi dil leksik və qrammatik elementlərin daha geniş, funksional işlədilməsi (o cümlədən söz qruplarının daha çox leksikləşməsi və ikimənalıqlardan qaçılması cəhdləri, bununla əlaqədar olaraq ifadə vasitələrinin daha da dəqiqləşməsi) və sosial linqvistik normaların üstünlüyü ilə səciyyələnir".

Professor Nadir Məmmədlinin "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərsliyinin – həm ümumi məsələlərdən bəhs edən birinci cildin, həm də bilavasitə norma probleminə həsr olunmuş ikinci cildin – üstünlüyü ilk növbədə ondadır ki, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti sahəsində mövcud dərsliklərin ənənələrini davam etdirirsə, digər tərəfdən, dil haqqındaki elmin müasir səviyyəsi ilə ayaqlaşmağa, xüsusilə onun klassiklərinin heç zaman təravətini itirməyəcək müddəalarından faydalana mağaça çalışmaqla tədrisin elmi-nəzəri, intellektual səviyyəsini yüksəldir, əgər belə demək mümkünsə, bir addım irəli getməyə çalışır.

Ədəbi dildə normanın nədən ibarət olduğunu müəllif belə izah edir:

"Ədəbi dilin ən mühüm tələblərindən biri dil vahidlərinin (sözlərin, söz birləşmələrinin və s.) istifadəsini tənzimləyən qaydalara, normalara mütləq əməl edilməsidir. Norma ədəbi dilin inkişafının müəyyən dövrü üçün dil vahidlərindən istifadənin ümumi qəbul olunmuş nümunəsidir. Bu anlayış müxtəlif variantlarda ifadə olunur: "norma", "ədəbi norma", "ədəbi dil norması", "dil norması" və s."

Norma və variantlıq anlayışlarının izahından sonra ədəbi normanın dil səviyyələri üzrə hərtərəfli elmi-nəzəri interpretasiyası gəlir ki, buraya fonetik, leksik və qrammatik səviyyələr daxildir.

Fonetika hər nə qədər fizioloji və akustik səciyyə daşısa da, səsioloji və ya fonoloji təbiəti onun norma baxımından şərhi zərurətini ortaya çıxarıır. Dərslikdə dilimin həm opfoepik, həm də orfoqrafik normalarından bəhs olunmuşdur.

Leksik normaya daha çox yer ayrılmazı heç də təsadüfi deyil. Birinci növbədə ona görə ki, dilin leksik-semantik sistemi olduqca mütəhərrikdir. Tarixin gedişi fonetik, yaxud qrammatik quruluşda və ya normada nəzərə çarpacaq bir dəyişiklik yaratmadığı halda, leksikada kifayət qədər əhəmiyyətli təbəddülatlara səbəb olur. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" dərsliyinin müəllifi leksik normanı bir sıra əsas linqvistik (və multidisiplinar!) parametrlər üzrə şərh edir ki, buraya 1) semasioloji, 2) genotipoloji, 3) səsioloji, 4) linqvostistik və s. təsnif modelləri aiddir. Müəllifin leksikologiya sahəsində görkəmli mütəxəssis olması da dərsliyin sözügedən bölməsinin keyfiyyətinə təsiriz qalmamışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin nitqlərindən gətirilən nümunələr bir neçə baxımdan diqqəti cəlb edir: əvvəla, Ulu Öndər Azərbaycan dilinin siyasi-ideoloji nüfuzunu yüksəltmək uğrunda böyük qəhrəmanlıqlar göstərmüş bir şəxsiyyətdir; ikincisi, o, azərbaycandilli ədəbiyyatın yaradıcılarını (və bu dilin daşıyıcılarını!) dünya miqyasında daim müdafiə etmişdir; üçüncüsi isə, onun nitqləri Azərbaycan dilindən son dərəcə böyük məharətlə (Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun... səviyyəsində) isti-

fadə etməyin örnəyidir... Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik (daha dəqiqi desək, ictimai-siyasi!) üslubunu adı çəkilən dahi şəxsiyyətlərin bədii dili səviyyəsinə yüksəltməyin elə imkanlarını açdı ki, həmin imkanlar bu gün Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin nitq təcrübəsində yeni üfüqlər fəth etməkdədir.

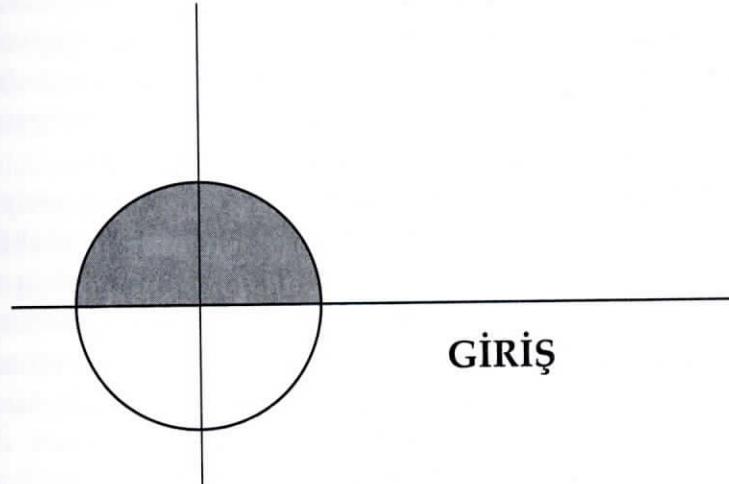
Dərslikdə frazeoloji normaların ayrıca nəzərdən keçirilməsi, əlbəttə, ona görə məqbuldur ki, Azərbaycan dili, ümumən türk dilləri zəngin sabit söz birləşmələri xəzinəsilə seçilən dillərdəndir.

Qrammatik normaya gəldikdə isə müəllif ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaları, söz birləşmələrini, cümlə sintaksisini ədəbilik meyarları baxımından geniş şərh etmişdir.

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti"nin sonunda nitqin zənginliyi, təmizliyi, dəqiqliyi, məntiqiliyi, əlverişliliyi, ifadəliliyi, düzgünlüyü və s. kimi həm praktik, həm də nəzəri anlayışlara gətirilən elmi aydınlıq da, elə bilirik ki, fənni yalnız öyrənənlər deyil, tədris edənlər üçün də faydalı olacaqdır.

Professor Nadir Məmmədlinin dərsliyinin çox nümunəvi bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, mürəkkəb dilçilik məsələlərinin izahında V.fon Humboldt, F.de Sössür, E.Vandries, N.Trubetskoy, L.Blumfild, Ş.Balli kimi dünya dilçiliyinin korifeyləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyi klassikləri Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, Ə.Orucov, A.Qurbanov, A.Axundov, T.Hacıyev, F.Zeynalov, M.Adilov və b.-nın mülahizələrinə də istinad olunmuşdur.

Nizami Cəfərov
akademik

integrasiya, qloballaşma proseslərinin baş verdiyi müasir dünyada ali məktəb qarşısında yalnız dar ixtisas mütəxəssislərinin hazırlanması vəzifəsi dayana bilməz. Məzunlar əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün bir çox bacarıqlara, o cümlədən peşə keyfiyyətlərindən əlavə, gözəl nitq qabiliyyətinə, mədəniyyətinə, savadlı yazı bacarığına, vərdişinə malik olmalıdır. Hərtərəfli inkişaf etmiş mütəxəssislərə ehtiyac zamanın tələbidir.

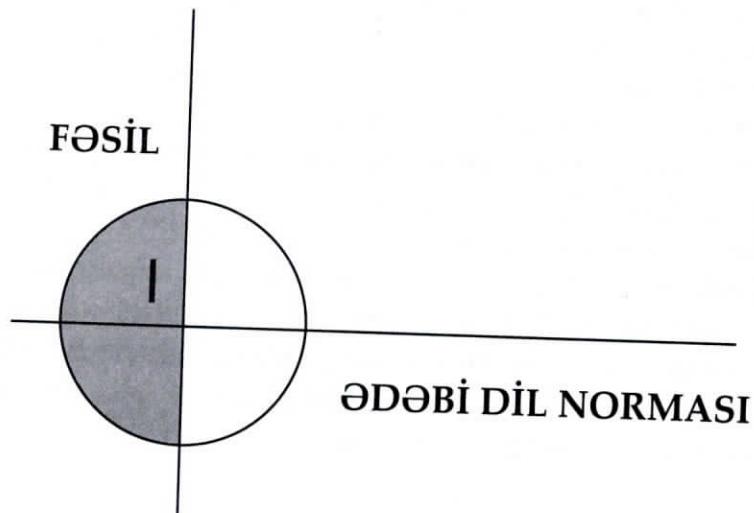
"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin tədrisində məqsəd dil məkanında səmərəli nitq ünsiyyətinin təşkili, nitq rabitəsi texnologiya-

yalarının tətbiqi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məyarlari, ədəbi dil normalarına yiyələnmək, onların praktikada tətbiqi bacarıqlarını göstərmək, peşəkar əhəmiyyətli mətnlər qurmaq vərdişlərini aşılamaqdır. Fənnin tədris programı iki əsas moduldan ibarətdir: 1.Ədəbi dil norması; 2.Nitq mədəniyyəti sahələri və nitqə verilən tələblər.

Mövzular elə hazırlanmışdır ki, innovasiya kateqoriyasından biri kimi, nitq mədəniyyətini öyrənənlərə praktik problemləri həll etmək üçün əldə edilmiş bilikləri tətbiq etməyə imkan verir, onların motivasiyasını artırır, müstəqil şəkildə didaktik formalara keçmək tələb edir, qavramını yaradıcılıq laboratoriyasına çevirir, natiqlik sənətinin əsaslarını mənimşədir, həmçinin reallıq transformasiyası da nəzərdə tutulur – nitq mədəniyyətini aşılamaq, təkmilləşdirmək, mümkün olan müvafiq texnologiyalar əsasında qurmaq, əldə etdikləri bilik və bacarıqları integrasiya əsasında tətbiq etmək, dərkətmə prosesini aktivləşdirmək, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək. Yetkin sosial mühitdə bu keyfiyyətlərə tələbat getdikcə artır, idrak fəallığı, təfəkkür inkişaf edir, yeni şəxsiyyət formalaşır, dəyişikliklər və tələblər həm də yaradıcı xarakter alır, nitq mədəniyyətinə maraq artır: Azərbaycan dili normalarını yaxşı yadda saxlamaq, onları əməli fəaliyyətdə, praktikada tətbiq etmək. Dünyagörüşü və söz ehtiyatını genişləndirmək, lazımi məqamda, diskussiyalarda şüura təsir edən məqsədyönlü, düzgün söz tapmaq, auditoriyanı narahat edən məsələlər barədə sadə üsulla izah vermək, işgüzar danışıqlar, müşavirələr keçirmək, söhbətləri bir-birilə əlaqələndirmək, tamamlamaq, fikirləri bölüşmək və s.

Savadlı, məntiqli şəkildə qurulmuş nitqdə emosionallıq ahəngdar şəkildə təqdim olunur, nitqin xarakterinə uyğun

sərəncamında olan vaxtdan səmərəli istifadə edilir, dirləyicilərin diqqətini yayındırır, ağlin gücү haqqında aydın təsəvvür yaradılır (*ilham* insanların uydurması deyil, əslində, mövcuddur!). Nitq mədəniyyətinin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, peşəkar fəaliyyət də bir o qədər məhsuldar olacaq. Azərbaycan dili, nitq mədəniyyətini öyrənmək peşəkar səriştədən başqa, kommunikativ hazırlıq, ana dilində ədəbi, işgüzar yazılı və şifahi nitqə malik olmaq, ünsiyyət etikasını bilmək bütün ixtisas sahibləri, nümayəndələri üçün vacibdir, çünki gələcək mütəxəssislər mədəniyyət subyektidirlər, təkcə sosial fəallıqlarını yox, cəmiyyətdə ziyanlıların potensialını artırırlar.

Ədəbi dilin mühüm tələblərindən biri dil vahidlərinin (sözlərin, söz birləşmələrinin və s.) istifadəsini tənzimləyən qaydalara, normalara mütləq əməl edilməsidir. Norma ədəbi dilin inkişafının müəyyən dövrü üçün səciyyəvi olan dil vahidlərindən istifadənin ümumi qəbul olunmuş nümunəsidir. Bu anlayış müxtəlif variantlarda ifadə olunur: "norma", "ədəbi norma", "ədəbi dil norması", "dil norması" və s. Dil norması cümlədə sözlərdən necə istifadə etmək, onları necə birləşdirmək, qrammatik sonluqları düzgün seçmək, cümlələri, mətnləri necə qurmaq və tərtib etmək, səsləri necə tələffüz etmək, vurğu, intonasiya və s. məsələləri əhatə edir və dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Azərbaycan ədəbi dilinə dərindən bələd olmaq, normalarını bilmək, onlara əməl etmək şifahi və yazılı nitqi-mizdə səhv'lərdən qacmağa imkan verir.

Norma, bir tərəfdən dilin inkişafının daxili qanunla-

rı ilə, digər tərəfdən cəmiyyətin ənənələri ilə şərtlənir və qəbul edilir. Ədəbi dil normasının əsas materialı nitqdir, məhz nitq təcrübəsində dəstəklənir, dildə baş verən qanuna uyğun prosesləri əks etdirir. Normanın funksiyaları, ilk növbədə, ədəbi dilin qorunması ilə bağlıdır, çünkü onlar, mədəniyyət aktı kimi, dilin akkumulyativ funksiyasını yerinə yetirir.

Norma və variantlıq

"Nitq mədəniyyəti" anlayışı ədəbi dillə sıx bağlıdır, biri digərini ehtiva edir: ədəbi dilin yaranması və inkişafı ilə meydana gəlir, başlıca vəzifəsi ədəbi dili qorumaq və inkişaf etdirməkdir. Aşağıdakı əlamətlərlə diqqəti çəkir:

- 1) şifahi nitqin yazılı təsbiti: onun ifadəliliyini zənginləşdirmək, tətbiq dairəsini genişləndirmək;
- 2) normativlik;
- 3) normaların məcburiliyi və onların kodifikasiyası;
- 4) funksionallıq;
- 5) kitab və danışq dillərinin dialektik vəhdəti;
- 6) bədii ədəbiyyatın dili ilə sıx bağlılıq.

Norma yalnız fikirləri düzgün ifadə edən söz axtarışı deyil, üslubi baxımdan tez başa düşülən, dolğun ifadə tərzisi və vəziyyətə uyğun daha münasib ifadələr işlətməkdir; normaya riayət etmək, bütün ünsiyyət etiketlərini nəzərə almaq hələ lazımı, yüksək ovqat yaradan mətn qurmağa zəmanət vermir. Məsələn, məişət texnikası ilə bağlı əksər təlimatlar xüsusi terminologiya ilə dolu olduğu üçün, həmin sahənin mütəxəssisi olmadan bu mətnləri anlamamaq çətindir və ya əgər hər hansı bir mühazırə auditoriyanın

səviyyəsini, maraq dairəsini nəzərə almadan söylənilirsə, xoş təsir bağışlamır.

Ünsiyyət vasitələrindən düzgün istifadə edilməsi qarşıya qoyulan məqsədi (kommunikativ vəzifəni) dolğun və effektə yerinə yetir--məkdir. Ünsiyyətin dil strukturunu nəzəri cəhətdən mədəniyyətə yiylənməyin bir aspektidir, hər bir cəmiyyətin ünsiyyət norması mövcuddur, əsas tələb müəyyən dil vasitələrindən istifadə etməklə qeyd-şərtləsiz nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməkdir. Nitq mədəniyyəti normativ aspektindən ədəbi dil daşıyıcılarının etik ünsiyyətinin səviyyəsini tələb edir.

Nitq mübadiləsində dil materialından istifadə etmə səriştəsi, təsir gücü, ilk növbədə, ədəbi dili yüksək səviyyədə mənimsəməkdən asılıdır. Ədəbi dil millətin tarixi nöqtəyinənəzərdən formalasılmış ümumi, universal ünsiyyət vasitəsi, mədəniyyətinin daşıyıcısı və ifadəçisi olan nümunəvi dildir, norma problemi ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dil normalarının dəyişməsi prosesi obyektivdir: həyatın sosial-iqtisadi və siyasi formalarında yeni ənənələrin yaranması, köhnənin sıradan çıxmazı. Onun intensivliyi keçid dövrü zamanı kəskin şəkildə artır. Müasir ədəbi dil kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə öz statusunu nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişir: norma variantlığı qarşı sərtləşir. Bəzən norma və qeyri-normanın sərhədi pozulur – dil faktları normanın variantlarına çevrilir, ədəbi dil əvvəllər qadağan olunmuş ifadələri asanlıqla özünə çəkir. Məsələn, cinayətkar jarqonuna aid olan *caqa*, *cıqan*, *julik* kimi sözlərdən fəal istifadə olunmasını göstərmək kifayətdir. Norma dil sistemindəki diaxon limitdir, bütün dil materialını əhatə edir və mövcud variantlığın qarşısını alır. Dil vahidlərinin variantlığı

yarandıqda, ədəbi dildə eyniliyin saxlanılması məqsədilə seçim problemi ortaya çıxdıqda norma prosesi zəruridir. Variantlılıq, qeyd etdiyimiz kimi, eyni mənəni müxtəlif formalarda verməkdir, bu hadisəyə ifadə vasitələrinin rəqabəti kimi baxmaq düzgün deyil, belə ki, rəqabət ünsiyyət prosesində qanuna uyğun haldır. Variantların yaranmasının əsas səbəbi həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri ilə dildə baş verən dəyişikliklərdir. Xarici amillər: dialektlərin, sosiolektlərin təsiri; cəmiyyətdə sosial-siyasi dəyişikliklər (leksikada); elm və texnikanın inkişafı (terminologiyada); beynəlxalq əlaqələr (digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə). Daxili amillər: dil formalarının unifikasiya Meyili (analogiya qanunu); dil sabitliyi Meyili (dil ənənəsi qanunu) – dil proseslərinə zidd olan ayrı-ayrı formaların süni şəkildə saxlanması; dil vasitələrinə qənaət Meyili (abreviaturların işlənməsi və ya hallandırılması: AzMİU, AFFA və s.).

Norma kifayət qədər sabit və stabil olsa da, tarixi bir kateqoriya kimi dəyişikliklərə məruz qalır, daim inkişafda olan dilin təbiəti ilə şərtlənir: əmələ gələn variantlılıq normanı pozmur, əksinə, dil vasitələrini daha həssas seçməyə imkan yaradır. Variantların rəqabəti birinin qəbulu, üstünlüyü ilə nəticələnir və o, normaya çevrilir. Normaların variantları müasir ədəbi dilin lügətlərində əks olunmur, yeni ənənələrin yaranması ədəbi dili və onun normalarını daim yeniləyir. Variantlığın olması dil təkamülünün obyektiv və qaçılmasız nəticəsidir. Variantlardan istifadə etmədikdə, adətən, təkrarlardan danışmaq lazımlı gəlir. Variantlara xas olan xüsusi funksional yük onları ədəbi dilin vacib üslubi vasitəsinə çevirir, fikrin dəqiqləşməsinə kömək edirlər. Məsələn, *qatarı gözləmək* (məlum deyil – hansı istiqamətli) və

qatar gözləmək (konkret nəqliyyat növü); *bir neçə nəfər danişdi* (say çoxluğunda uyğunsuzluq) və beş nəfər çıxış etdi (*vahid formada: çıxışçıların sayı məlumdur*). Bu dil vahidlərinin konkret və daimi xüsusiyyətidir, düzgün variantın üstünlüyü nəzərə alınır. Norma dil vasitələrinin ümumi qəbul edilmiş tələblər, qaydalar məcmusudur. Eyni dil vahidi-nin variantlığı daha çox köhnə normaların yenisi ilə əvəz olunmasını eks etdirir. Verilmiş dil vahidinin quruluşuna və müxtəlifliyinə görə variantlara ayrılması onun əsas qu-ruluşu ilə bir yerdə mövcud ola bilər. Doğrudur, variantlıq mənaya xələl gətirmir, dil sistemini dəyişmir, lakin nitq mədəniyyəti yüksək ədəbi dilə, leksik-semantik normaya, məna dəqiqliyinə riayət olunmasını tələb edir.

Norma – variant münasibətinin üç səviyyəsi vardır:

- norma mütləq, variant (xüsusiylə danişiq norması) nis-bidir;
- norma mütləq, variant isə qəbul ediləndir, ancaq ar-zuolunmazdır;
- norma ilə variant eynihüquqlu deyil.

Son halda köhnə normanın sixşdırılıb aradan çıxarılması və yeni normanın yaranması baş verə bilər.

Dil vahidi müəyyən keçid mərhələsindən sonra (arxe-tipdən yeni formaya keçənədək) norma kimi qəbul olunur. Norma iki aspektdə – yazılı nitqdə sözün hərf tərkibinə riayət olunduğu kimi, şifahi nitqdə orfoepik qanunların gözlənilməsini və funksional səs vahidlərinin normativ səslənməsini, orfofoniyasını, eləcə də variantlılığın fərqləndirilməsini tələb edir. Ədəbi dilə milli dilin dialekt, sosiolect və loru danişqları daxil deyil, bütün bunlar ərazi müxtəlifliyində canlı ünsiyyət formalarıdır. Milli dillə ədəbi dil arasındakı zaman mə-

safəsində müəyyən qanuna uyğunluq vardır, belə ki, ərazi müxtəlifliyində canlı ünsiyyət formalarının ədəbi təzahürünün hə-yata keçməsinə qədər xeyli vaxt keçir, yazılı ədəbi dil tədricən formalasır. Milli dil millətin ümumi dilidir və insanların bütün nitq fəaliyyətini əhatə edir. O, eynicili deyil, tərkibində dilin bütün müxtəlifliyi: sosial dialektlər və şivələr, jarqon, loru danişiq dili, ədəbi dil və s. cəmlənib, ən yüksək forması *ədəbi* dil-dır – normaya salınmış, xalqın mədəni tələblərinə cavab verən, bədii ədəbiyyat, elm, mətbuat, radio, teatr, dövlət müəssisələri və s. dili.

Dil normasının əsas əlamətləri:

– uzun müddət dil sisteminin tarazlığını qoruyub saxlamağı təmin edən sabitlik və stabillik.

– normativ qaydaların yayılmasına və riayət olunmasına nə-zarət, dili kənar təsirlərdən mühafizə etmək;

– ədəbi ənənələr və mənbələrin nüfuzu;

– dili və onun faktlarını mədəni-estetik cəhətdən dəyərləndirmək;

– insanların nitq davranışını ilə əldə etdiyi nailiyyətlərin ehti-vası;

– dilin bütün sisteminin inkişafı ilə şərtlənən dinamik xarak-teri;

– ənənələrin və yeniliklərin, stabilliyin və çevikliyin, subyek-tivliyin (müəllif) və obyektivliyin (dil), ədəbi və qeyri-ədəbiliyin (loru dil, dialekt və s.) təsiri kimi dil “plyüralizmi”nin (norma kimi qəbul edilmiş bir neçə variantın mövcudluğu) imkanları.

“Müəyyən zaman işlənmədən sonra milli dilin ədəbi dil forması yaranır və qanuniləşir, yazıda təsbit olunur. Bunu tarixi, mədəni milli şərait hazırlayıır – üslubların

Татаринцев Б.И. Русские лексические заимствования в современном тувинском языке. Кызыл, Тувинское книжное издво, 1974.

Уфимцева Ф.Ф. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968.

Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексике. М., 1973.

Internet resursları

http://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/13628/1/apt_2006_005.pdf

http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/akulenka.shtml

https://kpfu.ru/staff_files/F2126559481/Lozhnye.druzya.perevod-chika.kak.pdf

https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0-B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0-B8%D0%B5%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0-BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B6%D0-B0%D1%80%D0%B3%D0%BE%D0%BD

<https://axar.az/news/hadise/304910.html>

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
GİRİŞ	9
I FƏSİL	
ƏDƏBİ DİL NORMASI	12
Norma və variantlıq	13
FONETİKA. FONETİK NORMA	27
Orfoepik norma	30
1.Saitlər. Saitlərin tələffüzü	33
Yanaşı və qoşa saitlərin tələffüzü	40
2.Samitlər. Samitlərin tələffüzü	43
Orfoqrafik norma	54
AZƏRBAYCAN DİLİNİN	
ORFOQRAFIYA NORMALARI	56
LEKSİKOLOGİYA. LEKSİK NORMA	70
Forma və məzmunca söz	
qruplarında leksik norma	71
Sinonimlər	73
Antonimlər	91
Omonimlər	101
Omoformlar	106
Omofonlar	108
Omoqraflar	109
Transomonimlər, yaxud dillərarası asimmetriya ("yalançı ekvivalentlər")	110

Alınma sözün mənasının reseptor dildə aprobasiyası.....	120
Paronimlər	147
Çoxmənalı sözlər	152
Metafor	167
Metonimiya	178
Sinekdoxa	180
MƏNSƏ CƏHƏTDƏN MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK NORMASI	182
Alınma sözlər	186
Sözlərin alınma amilləri	192
Alınma söz və terminlərin mənimsənilməsi	201
1.Fonetik mənimsənilmə	203
2.Qrafik mənimsəmə	206
3.Orfoqrafik mənimsəmə.....	207
4.Qrammatik mənimsəmə	208
5.Semantik mənimsəmə	210
İSTİFADƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ DİLİMİZİN LEKSİK NORMASI	216
Ümumişlək sözlər	216
Məhdud dairədə ictimai zümrələr və kollektiv tərəfindən işlədirilən sözlər	217
Loru sözlər	218
Vulqar sözlər	219
Arqo sözlər	222
Jarqonlar	226
Dialekt sözləri	231
Xüsusi sözlər	238
Terminlər	238
EKSPRESSİV-ÜSLUBI LEKSİKANIN NORMALARI	250

Poetik sözlər (poetizmlər)	251
Təkrarlar	257
Tabu və evfemizmlər	260
Alliterasiya və assonans	266
Epitet	274
DİLİN AKTİV VƏ PASSİVLİYİNƏ GÖRƏ LEKSİK NORMASI	285
Tarixizmlər	288
Arxaizmlər	290
Neologizmlər	300
FRAZEOLOJİ NORMA	308
QRAMMATİK NORMA	320
Morfoloji norma	321
Qrammatik kateqoriyalarda norma	355
Sintaktik norma	368
Sərbəst söz birləşmələrinin norması	379
Cümələ normaları	385
Cümənin baş üzvlərinin norması	387
Yarımçıq və bütöv cümələ normaları	395
Cütterkibli və təktərkibli sadə cümələ normaları	398
Sadə cümənin genişlənmə norması	403
Mürəkkəb cümələ norması	415
Nitqdə mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü norması	422
II FƏSİL	
NITQ MƏDƏNİYYƏTİ	
SAHƏLƏRİ VƏ NITQƏ	
VERİLƏN TƏLƏBLƏR	432
İctimai-siyasi nitq	433
Diplomatik nitq	437
Məhkəmə nitqi	438

İstehsalat nitqi	439
Miting nitqi	440
Parlament nitqi	442
Yubiley və masaətrafi nitq	443
Yas-matəm nitqi	446
Təbrik nitqi	448
Hərbi nitq	449
Dini nitq	451
Akademik nitq	452
Ekran-efir nitqi	452
NITQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR	455
Nitqin münasibliyi	455
Nitqin zənginliyi	461
Nitqin təmizliyi	464
Nitqin dəqiqliyi	466
Nitqin mənətiqiliyi	474
Nitqin əlverişliliyi	479
Nitqin ifadəliliyi	484
Nitqin düzgünlüyü	488
SON SÖZ	495
ƏDƏBİYYAT	498

Qeyd üçün